

ЕСХАТОЛОГІЧНІ ОЧІКУВАННЯ В ЄВРОПІ XV – XVII ст. ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА СУЧАСНОГО ТИПУ

В статті проаналізовано причини трансформаційного переходу релігійного середньовічного світосприйняття в парадигму ідеї розуму та індивідуалізму, на засадах якої сформувалось сучасне суспільство та етнокультури на теренах Європи.

Ключові слова: парадигма, раціональне, ірраціональне, апокаліпсис, есхатологія, католицизм, протестантизм, Відродження, ересі, язичницько-волхвістська опозиція, індивідуалізм, гуманізм, антиклерикальний.

Період XV – XVII століть в Європі досліджений з акцентуванням уваги на окремих субперіодах, процесах, явищах, наприклад: Пізнє Середньовіччя, початок епохи Раннього нового часу, Великі географічні відкриття, науково-технічний переворот, інквізиція, Реформація, доба Відродження, Протестантство, Тридцятилітня війна, Опричнина, Смута. Сучасна історіографія дає ґрунтовні пояснення особливостей перебігу низки зазначених складних історичних процесів, але часто уникає системного аналізу особливостей перехідної епохи – світоглядно-парадигмального перетворення Середньовіччя в добу Нового часу. Найголовнішим критерієм різниці двох епох є співвідношення людини і віри. Для середньовічної людини суть світобачення полягала в сентенції: народитися, жити, померти і бути судимим¹, світосприйняття, реальність були пронизані релігійністю. А вже в XVII ст. ми зустрічаємо перші приклади атеїзму². Таку гостру світоглядну суперечність не пояснювали ані науково-технічним переворотом, ані великими географічними відкриттями, навіть протестантством. Рушій такого епохального зрушення варто шукати в причинах світоглядно парадигмальної кризи однієї епохи, яка породжує нове світобачення і відповідну нову епоху³, яка породила сучасний тип суспільства.

У статті ставиться завдання проаналізувати особливості кризових явищ світоглядної парадигми в контексті співвідношення людини і віри (в католицькому контексті здебільшого на прикладі німецьких земель) за заданими критеріями: 1. раціональне – ірраціональне; 2. людина – церква; 3. людина – Бог; 4. індивідуальне – колективне.

За заданими критеріями автор поставила завдання також проаналізувати особливості формування нової світоглядної парадигми на теренах північно-східних руських земель XV – XVII ст.

Першочерговим для виконання порушених завдань вважаємо за необхідне проникнутись сенсом світоглядного поняття есхатології.

Під есхатологією (у перекладі з грецького *eschatos* – останній, *logos* – учення) прийнято розглядати "вчення або знання про кінцеві речі". Іншими словами есхатологія – це обернені в майбутнє пророцтва. Як правило, есхатологічні пророцтва говорять про настання Судного дня, посмертне буття людини, кінець людства і Всесвіту⁴. Есхатологія ("кінець") – розділ теології і філософії, що складає систему поглядів і вірувань про кінець світу, а також про долю людства і Всесвіту після нього⁵.

Есхатологічні уявлення присутні у багатьох релігійно-філософських і світоглядних трактатах. Іудаїзм, християнство й іслам мають власну есхатологічну концепцію під назвою "Страшний Суд".

Так, в християнській традиції йде мова про "Апокаліпсис" як есхатологічну концепцію. Слово "апокаліпсис" – грецького походження і означає "одкровення". Воно ввійшло до християнської культури завдяки включенню до Біблії "Одкровення Іоанна Богослова", у якому Іоанн описує видіння або картини кінця історії та початку нової історії. "Откровення Івана Богослова" – остання книга Нового Заповіту. Апокаліпсис написаний бл. 69 року Іваном Богословом на засланні на острові Патмос, де він мав видіння⁶.

Провіщуючи кінець світу, друге пришествя Христа, тисячолітнє царство Боже після Страшного Суду, Апокаліпсис містить у собі таємниче зображення майбутньої долі Церкви Христової та всього світу. "Апокаліпсис" – єдина книга з усього Нового Заповіту, яку можна за жанром повністю віднести до так званої "пророчої" літератури, разом з "пророчими" книгами Старого Заповіту⁷.

В зв'язку з лінійним сприйняттям історії, яке склалося на фоні апокаліптичних очікувань, сприйняття часу середньовічною людиною не мало сьогоденного змісту, поняття минулого і майбутнього перепліталися в понятті теперішнього: "Немає минулого, немає майбутнього, немає теперішнього є теперішнє минуле, є теперішнє теперішнє, є теперішнє майбутнє"⁸. Людина жила в очікуванні кінця світу в якому панувало уявлення про здатність часу скорочуватися. У християнських очікуваннях Господь милостиво скорочує час, бо прагне таким чином скоротити страждання своїх людей, що тяжіє до скасування часу взагалі і є провісником спасіння цього світу: "І затьмариться Сонце, і поблякне воно навіки, і забарвиться Місяць кров'ю, і втратить здатність замінити собою втрачене світло, і попадають усі зірки з неба; не стане регулярної зміни пір року, змішаються зима й літо. Тоді коротшими стануть рік, і місяць, і день і настане час старечого одряхління й виснаження світу, який провіщав Гермес Трізмєїстус. Настане час пришествия Господнього з метою зміни цього світу"⁹.

Есхатологічні очікування особливо посилились в другій половині XV століття, що було пов'язано з такими подіями як науково-технічний переворот, Великі географічні відкриття, падіння Константинополя, що ще більшою мірою утилізувало час і сприймалося провісництвом кінця світу¹⁰.

Крім того були спроби датувати кінець світу. 1492 р. – це 7000 рік від Створення світу. Згідно з Священним Писанням для Бога тисяча років як один день, тому світ створений за тиждень, проіснував тиждень і тому мусить закінчитись. Далі зустрічаємо дещо інші конфігурації, пов'язані з даною концепцією: 7070 (1562), 7077 (1569).

До ймовірності Другого пришествия повертались неодноразово і в XVII столітті, що обумовлено позачасовістю в сприйнятті Бога і давало можливість знов і знов очікувати Страшний Суд, навіть незважаючи на те, що людина окреслила вже свій відлік часу продиктований науково-технічним прогресом, централізацією влади, процесом капіталізації та тенденцією чіткого дистанціювання державно-світського та церковного в західній інтерпретації. А в східно-європейській інтерпретації маємо формування особливого абсолютистсько-сакрального типу державної влади, як результату парадигмальної зміни епох.

Повернемося до заданих чотирьох критеріїв, за допомогою яких спробуємо пояснити особливості та відмінності західноєвропейської та східноєвропейської світоглядно-парадигмальної трансформації.

Передусім зазначимо про головну світоглядно релігійну відмінність між православною та католицькою церквою. Православній традиції притаманний принцип ірраціоналізму в осягненні Бога, католицькій – раціоналізму. В зв'язку з цим православ'я – це вічний пошук, католицизм – протиставлення душі і розуму: град Земний, град Божий (Августин Блаженний), намагання розумом осягнути Бога – неосяжне, в чому закладено конфлікт (про який ми говоритимемо нижче)¹¹.

Категорія Людина – Церква. Зважаючи на раціоналізм в осягненні Бога в західній традиції, наслідком маємо потакання церквою забаганням мас. Зокрема, у зв'язку з цим, у XIII столітті був прийнятий догмат про чистилище (що свідчить про есхатологічний світогляд, страх перед Страшним Судом, раціоналізм і намагання Папи утримувати авторитет будь-якими методами), нав'язаний культ святих, а також індульгенції. За однією з версій "охота на відьом" теж була ініційована масами, причиною чого став конфлікт бідних та багатих¹².

Православна церква теж певною мірою йшла на язичницькі потакання народним масам: "...русичі так зблизили своє християнство з язичництвом, що важко сказати, що саме домінує: християнство, яке перейняло язичницькі начала чи язичництво, яке поглинуло християнство..."¹³ (початок XV століття, свідчення римського кардинала Д'Еллі)

Також про це свідчить переважання культу Богоматері, а не культу Христа, що пояснюється переважанням жіночих божеств в язичництві; створення культу святих і стрімкий ріст їх чисельності: XII століття – 47 святих, XIV століття – 65 святих, XV століття – 106 святих, що нагадує пантеон язичницьких божеств, кожен з яких має свою спеціалізацію у вирішенні

буденних проблем¹⁴. Крім того, Трійця носить винятково фетишистський характер, загальні догмати християнського віровчення відступали на задній план в порівнянні з місцевими релігійно-церковними святинами¹⁵.

Парадокс католицької церкви полягав у тому, що не зважаючи на її компромісність з народом, вона все ж таки не змогла зберегти своє становище стабільним, більше того саме компромісність повернулася проти самої католицької церкви. Раціоналізм сприяв науково-технічному перевороту, великим географічним відкриттям, тим самим поставивши в гостру суперечку – осягнення Бога і місце людини в цьому світі. Церква перестала задовольняти потреби людини, бо остання почала створювати власний, позарелігійний простір, диктований її діяльністю. За однією з версій, інквізиція була методом контролю, насаджування страху і релігії провини, з метою балансування католицької церкви на зручних для неї засадах. Не дивно, що в XV – XVI століттях, здавалося, думали більше про Диявола і пекельні муки, аніж про Бога: в XVI столітті нараховували близько 7,5 млн. бісенят, 79 бісівських князів і Люцифера, крім того, за кожною людиною в уявленнях було закріплено ще по одному демону. Про страх свідчить також масштабне збільшення кількості заупокійних служб¹⁶. Все це "підігрівалось" епідемією чуми XIV – XV століть, що сприймалось знаково. Проте, на фоні загальної розбещеності церкви, пануючого раціоналізму, релігії провини, стратегія виховання страху і виховання страхом викликала зворотній ефект: XI – XII століття пов'язані з бюргерськими ересями як уособленням соціального протесту в рамках феодальної системи (альбігойці, катари); XIII – XIV століття виникають ересі антицерковного спрямування за рівність всіх перед Богом на тлі заперечення світської феодальної структури; XIV – XV століття ознаменовані процесом централізації держав та наростанням соціальних протиріч, що каталізувало масові антиклерикальні та антифеодальні настрої народу¹⁷; Відродження (франц. *Renaissance* – Відродження, від *renaitre* – відроджуватись), епоха в розвитку ряду країн Західної та Центральної Європи (в Італії XIV – XVI століття, в інших країнах – кінець XV – початок XVII століття), що символізує утвердження принципів реалізму, духовне оновлення, орієнтацію на світську культуру, як поступове звільнення від догматичної релігійної ідеології Середньовіччя; "розведення" церкви і християнства, намагання утвердити антицерковну позицію; поєднання релігійних і світських аспектів, духовно-піднесених та земних, тілесних прагнень людини¹⁸.

Середньовіччю притаманна однорівневість культури, а Відродження запропонувало відкриту модель, діалог різних типів культур, теоретичну терпимість. Відродження символізує також розвиток соціально-політичної думки, боротьбу за владу та початок політичної науки (Макіавеллі, 1513 р.). Про Відродження ёмко сказано в праці Гарема Єудженіо, в якій він вважав, що усвідомлення того, що народилася нова епоха, яка в найголовніших аспектах протилежна попередній – одна з типових ознак культури XIV – XV століть. Мова йде про полемічну самосвідомість, яка сама по собі, зрозуміло, не створює нової епохи, проте визначає деякі її аспекти: це передусім яскраво виражений потяг до бунту, програма розриву зі старим світом з метою утвердити інші форми виховання і спілкування, інше суспільство і інші взаємовідносини між людиною і природою¹⁹.

Відродження мало свої регіональні особливості: наприклад, в Італії воно набуло рис повернення до принципів Античності та гуманізму, в чому простежується індивідуалізм свідомості не притаманний середньовічній релігійній одномірності; у Франції базувалося на становленні мови і централізації влади, що підкреслювало тенденцію укорінення світського характеру соціального життя. Реформація ж, як особлива форма Відродження, втілила в собі конфлікт індивідуалізму, гуманізму, світськості з середньовічним католицизмом та породила протестантизм²⁰. Реформація стала відповіддю на виклик офіційної католицької церкви та релігії провини. Протестантизм звільнив людину від страху кредом – "спасіння вірою" (Мартін Лютер), та дав свободу у вільному ставленні до релігії через індивідуалізм та утвердження світських засад громадського життя²¹.

Якщо у випадку католицької церкви йдеться про розклад римського зразка християнства, то у східнослов'янському випадку – про утвердження східноправославного зразка християнства.

В східнослов'янському варіанті відбувся не ідейно-культурний переворот, як на Заході, а поворотні зрушення, еволюція, а не революція. На теренах східнослов'янського простору виник особливий тип партнерських відносин церкви і держави. Реформи ініціювалися і проводилися не "знизу" як у західному варіанті, а "зверху" і повністю реалізувалися по мірі централізації держави²².

Язичницько-християнський симбіоз і притаманний йому ірраціоналізм слугували базою для формування власних єретичних рухів язичницько-волхвістської опозиції до яких додалися загальноєвропейські тенденції через Псков та Новгород (зокрема, XIV століття – стригольництво, яке врешті посприяло розколу на "стяжателей" і "нестяжателей", єресь антитринітаріїв), арианство, павликанство, болгарське богомільство²³. Єреси на руських землях виникли в першу чергу не в знак протесту, як це було на заході. Першочергово своїм завданням вони вбачали не бунт, а пошук оптимальної доктрини осягнення Божественного в рамках заданих ірраціональним язичницько-християнським симбіозом. Якщо на Заході конфлікт державно-світського і церковного призвів до втрати колишнього авторитету і впливовості церкви, то конфлікт між світськими і духовними феодалами на руських землях призвів до розробки цілої політичної теорії московського самодержавства та процесу "збирання Русі"(іосифляни), що стало нормою політичної думки XVI – XVII століть. Показовим доказом чого стало вінчання на царство в 1547 році Івана IV. Саме цей період А.І.Клібанов називає рубежем між Древньою Руссю та Россією, в рамках якого не відбулося прищеплення західних цінностей²⁴. Адже через дискусію "стяжателей" і "нестяжателей" утвердилась саме східно руська модель православ'я, яка духовно закріпостила віруючого, знівельювавши західноєвропейські цінності свободи думки та самодостатності душі, в яких, власне, і не було необхідності²⁵.

Централізація влади та особливі партнерські відносини між церквою та державою значною мірою стали можливими завдяки есхатологічним очікуванням.

Категорія Людина – Бог. У західноєвропейському випадку, наявність безкінечної кількості єресей вказувало на беззаперечний факт, що світогляд, навіть маючи спільну основу, повинен стати індивідуалізованим (в умовах раціоналістичного осягнення дійсності). Так як релігійний світогляд не передбачає особливого бачення світу, пов'язаного з своєрідністю кожного людського буття, то в умовах, які склалися в Західній Європі в XV – XVII століттях, Реформація індивідуалізувала віру, знівельювавши авторитет посередника – церкви, зосередивши всю увагу на прямих відносинах людини і Бога. Звичайно, цей процес був неодноактовим, зокрема йдеться про такі передумови, як поняття Великої та Малої есхатології. Остання тяжіла до самоперсоналізації себе в момент Страшного Суду, крім того самими церковними діячами було введено поняття персони, у осягненні Бога і кінця світу, з метою підтримки авторитету і насаджування тотального контролю²⁶. Але, як не парадоксально, це призвело до протилежних наслідків.

В східноруському випадку маємо справу з ірраціоналізмом в синтезі з візантізмом – містико-аскетичною ідеологією, яка передбачала наступне: "...імператори вважають образою, якщо в них не хочуть бачити істот богонатхненних, схожих з Соломоном, глибоких знавців божественної науки, засновників церковних канонів, непогрішмих тлумачників справ божественних і людських, імператор не підкоряється нікому і є беззаперечним тлумачником, суддею і тим, хто визначає догмати..."²⁷.

Після падіння Константинополя у 1453 році (сприймалось знаком Апокаліпсису) почала швидко поширюватися ідея особливої ролі руських земель та зокрема Москви (Москва – Третій Рим) в передапокаліптичний період. Враховуючи падіння Константинополя, принцип візантізму, спір "нестяжателей" та іосифлян народжується особливий тип сакралізованої державної влади, в якій особливе місце відведено Государю, який задовольняє есхатологічні вимоги часу беручи на себе месіанські функції (на фоні концепції Москва – Третій Рим). Саме тому масами так болісно сприймався період Смути. Лжедмитрій I та Лжедмитрій II сприймалися через призму діяльності Антихриста, що ще більше підкреслювало особливе становище Царя та підтверджувало концепцію Москва – Третій Рим. В рамках зазначеної парадигми не знайшло своє місце індивідуальне осягнення Бога, останній сприймався через образ Государя.

Таким чином, раціоналізм в осягненні Бога і дійсності в синтезі з авторитарним та розбещеним механізмом католицької церкви призвів до краху колишнього авторитету церкви через раціоналізм та реформацію до індивідуалізму та Нової епохи: протиставлення ідеї Бога – ідеї розуму.

В православному варіанті, синтез ірраціонального начала та принципу візантізму призвів

до виникнення сакрального типу державної влади, з вірою в особливу Апокаліптичну місію Государя.

Як перше, так і друге стало можливим в рамках есхатологічного світогляду.

- ¹ Гуревич А.Я. Культура и общество Средневековой Европы. – М., 1989. – С. 94.
- ² Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе. – К., 2004. – С. 301.
- ³ Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – К., 1994. – С. 97.
- ⁴ Мирча Элиаде. Словарь религий, обрядов и верований. – СПб., 1997. – С. 302.
- ⁵ Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе. – К., 2004. – С. 310.
- ⁶ Мень А. История религии. Т. 1. – М., 1999 – С.74.
- ⁷ Є різні "школи" інтерпретації пророцтв Об'явлення. В той час як одні теологи ("претеристи") вважають, що св. Іван пророкував про долю ворожої йому Римської імперії – і використовував при цьому алегоричну мову для приховування змісту своїх писань – інші теологи ("футуристи") бачать в Об'явленні пророцтва про долю всього людства, всієї людської історії. Нарешті, є теологи-"символісти", які бачать у пророцтвах Об'явлення символічну картину конфлікту між Добром і Злом.
- ⁸ Августин Блажений. Сповідь. – К., 1994. – С. 86.
- ⁹ Цит. за: Козеллек Р. Переплетення та зсуви трьох часових вимірів. Дух і літера. Університет "Києво-Могилянська академія". www.grip.com
- ¹⁰ Армстронг Карен. Вказ. праця. – С. 301.
- ¹¹ Павленко Ю. Історія світової цивілізації. – К., 2000. – С. 307.
- ¹² Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М., 1990 – С. 280 – 281.
- ¹³ Цит. за: Замалеєв А. Ф., Овчинникова Е.А. Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. – Л., 1991 – С.18.
- ¹⁴ Там само. – С. 20.
- ¹⁵ Клибанов А. И. Реформационные движения в России в 14 – 1 пол.16 века. – М., 1960. – С. 85 – 88.
- ¹⁶ Гуревич А. Я. Средневековый мир... – С. 317 – 318.
- ¹⁷ Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. – К., 2003. – С. 246.
- ¹⁸ Там само. – С. 12.
- ¹⁹ Гарэм Эудженио. Проблемы итальянского Возрождения. – М., 1986. – С. 34.
- ²⁰ Павленко Ю. Вказ. праця. – С. 312.
- ²¹ Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – К., 1994. – С. 84.
- ²² Клибанов А. И. Духовная культура Средневековой Руси. – М., 1994. – С. 275.
- ²³ : Замалеєв А. Ф., Овчинникова Е.А. Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. – Л., 1991 – С. 39.
- ²⁴ Клибанов А. И. Духовная культура.... – С.163.
- ²⁵ Там само. – С. 99.
- ²⁶ Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. – К., 2003. – С. 155.
- ²⁷ Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. – М., 1947. – С. 71.

В статье проанализированы причины трансформационного перехода религиозного средневекового мировосприятия в парадигму идеи разума и индивидуализма, на принципах которой сформировалось современное общество и этнокультуры Европы.

Ключевые слова: парадигма, рациональное, иррациональное, апокалипсис, эсхатология, католицизм, протестантизм, Возрождение, ереси, языческо-волхвистская оппозиция, индивидуализм, гуманизм, антиклерикальный

The reasons of transformation of religious medieval world-view into paradigm of mind and individualism idea being the basis for forming of modern society and ethnical culture in Europe are analyzed in the article.

Key words: paradigm, rational, irrational, apocalypse, eschatology, Catholicism, Protestantism, Revival, heresy, heathen and magician opposition, individualism, humanism, anticlerical.